
В.Ю. Жарких,
кандидат філософських наук,
доцент Одеського національного політехнічного університету

ПРАГМАТИЗМ І СУЧАСНА ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ

У 1877–1888 роках американський журнал “Popular Science Monthly” опублікував статті “Закріплення віри” і “Як зробити наші ідеї ясними” [1]. Ці статті, написані Чарльзом Сендерсом Пірсом, стали своєрідною філософською класикою. Вони ознаменували виникнення оригінальної філософії, якій була уготована тривала історична доля, що не завершилася і понині, та відкрили “золоте століття” американської філософії. Назва “золоте століття” більш ніж умовне і багато в чому уразливе, має суто стилістичну суть. Воно образно розкриває значення теоретичного розквіту філософської думки в США останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. “Золоте століття” ознаменувалося появою класичних фігур, які створили теорію, що дає змогу сформуванню американське філософське самозбагнення як сукупність близьких і взаємопов'язаних процесів, що має самобутню американську специфіку. Одна з найважливіших особливостей цього періоду полягає в тому, що прагматизм як філософську теорію розробляли люди, чий головні життєві і професійні інтереси полягали зовні філософської сфери. Проте в їхніх творах підіймалися питання, що мають суто філософське звучання. Специфіка прагматизму полягає в тому, що, не зважаючи на його історичну самобутність, він представляє своєрідний “плавильний казан” (melting pot), в якому переплавлялися європейські духовні традиції і суто американські культурно-філософські риси, що відображали умови і особливості нації, що народжувалася. Устрій його ідеології поєднувався і переплітався з європейськими філософськими традиціями, які не лише були його ідейним ґрунтом, а й дали йому життя. Неоднозначний і суперечливий процес експансії і подальшого розвитку європейської культури на американському ґрунті мав місце завжди. У ньому мінялися форми і орієнтири, але ніколи не уривався найтісніший духовний зв'язок Старого і Нового Світа. Доля прагматизму в Європі є підтвердженням того, що цей зв'язок був і лишається не одностороннім, але взаємозбагачувальним.

Прагматизм, хоча його концепції, на перший погляд, здаються самоочевидними, насправді є відкриттям, що зажадало тривале і важке осмислення. У багатьох випадках всякі новації після їх виявлення або впровадження здаються простими і ясними. Це однаково справедливо і щодо головної концепції прагматизму про вирішальне значення практики в процесі визначення і верифікації істини. Через різні практичні причини людина пізнавала світ навкруги себе і, згідно з одержаним знанням, вчиняла якісь дії у прагматичних цілях. Реальне людське життя і реальний процес пізнання завжди ґрунтуються на практичних потребах і прагматичних цілях. Генетичний процесуальний характер прагматизму, що поступово знаходив своє теоретичне самовизначення, розкривається в тій обставині, що в ньому відбувається певне змішання предметів філософії і психології. Завдяки цьому ідеї прагматизму повернули філософії її одвічне призначення. У них міститься заклик до розуміння цілісності і недоторканності (integrity) [2, 21] людини, її особистості і функцій у повсякденному житті в контексті соціального середовища. Прагматизм підкреслює значення і цінність “особистого, персонального”, не відкидаючи всеосяжного характеру і значення суспільного. Поняття “цінності”, значуще для кожного персонально й індивідуально, пронизує все суще. Особиста оцінка, фактично, є джерелом усіх оцінок, котрі кваліфікують об'єкти і відносини в категоріях “корисність, істинність і краса”. Саме поняття “реальність, дійсність” є результатом

прониклового оцінювального особистого відношення [3, 85]. Присутність особового аспекту в ціннісних орієнтаціях і цінності в кожному об'єкті людського інтересу, теоретичного або практичного, відрізняла прагматизм від академічно абстрактної філософії XIX ст. Пропонуючи ці ідеї, Джеймс наполягав, що вони, по суті, не лише не заперечують суспільного значення пізнання і науки, а, навпаки, підкреслюють їхню значущість. Шиллер, продовжуючи цю думку [3, 87], відзначив, що людське життя є, поза сумнівом, особистою і ризикованою справою (venture). Людина не має абсолютних гарантій і приреченої долі. Її життя складається з постійних оцінок, методів, результатів і пошуків, тобто дій, попередніх, ризикованих і схильних до переоцінення. Ці дії зумовлені і мотивовані очікуваними наслідками і формуються на підставі результатів осмислення його власного, особистого і минулого суспільного досвіду. Всі оцінки, дії, думки і відносини створюються людиною в певному соціальному оточенні, історичному часі і на даному рівні знання. У сукупності вони становлять загальний контекст її світогляду, з позицій якого вона судить реальність, але і її судять на підставі її переконань, віри і вчинків. Тому у людини немає можливості уникнути відповідальності, але вона так само не може відчувати її, не зваживши обставини і ситуацію відповідно до своїх особистих цінностей..

Нелегкий процес доведення філософією свого права на існування, який тривав в американській інтелектуальній історії аж до XX ст., може бути проілюстрований тим, що в Америці до того часу не було професійних філософів, в європейському розумінні цього слова [2, 18]. Формування американської філософії у роки до появи статей Ч.С. Пірса пов'язують з іменами Б.Франкліна, Т.Джефферсона, Т.Пейна, Р.Емерсона і Г.Торо, які, по суті, філософами не були. Їхні праці представляли політичні, літературні і морально-релігійні есе, що не містили в теоретичному відношенні нових філософських ідей. Становлення філософії відбувалося в основному не в університетах, а в середовищі інтелектуально розвинутої громадськості і мало форму публічної лекції. Філософія розглядалася в межах первісно властивих їй якостей, пов'язаних, насамперед, із роллю “наставниці” буденної свідомості, своєїрідної “дисципліни” розуму і “ментора” праведного життя. Філософія прагматизму, в концепціях якого обговорювалися суто філософські проблеми – критерії і методи визначення істини, свободи і волі до віри, природа і підстави прав особистості, – була розвитком і продовженням ідей класичної філософії. Але ці вічні питання Сфінкса [4] тлумачили під іншою, неєвропейською точкою зору, що відображала практично-американський тип мислення. Глибина і значущість прагматизму, які розкрилися в перспективі явищ, властивих американській культурі, зробили безпосередній і опосередкований вплив на характер європейських філософських рефлексій, додавши до них небагато грубуватого неререфлексивного здорового глузду неререфлексії.

Коли на початку минулого сторіччя У.Джеймс [5] вперше публічно заявив про новий філософський метод, який він назвав “новим ім'ям для деяких старих ідей”, він не лише пояснював концепції, покладені в його основу. Він також спробував визначити майбутнє цієї філософської школи. В його баченні новий філософський підхід можна було порівняти з Протестантською Реформацією. Її вважали анархією і сум'яттям у думках, її сприйняли вороже і пророкували їй нетривале життя. Проте, як висловився Джеймс, сонце сходить і заходить, як у протестантських, так і в непротестантських країнах. Він вважав, що прагматизму уготований таке саме прийняття, і що ультра-раціоналістичні філософи сприймуть його як “нісенітницю, що плутає струнку систему філософських побудов (so much trash philosophically) [5, 12]. Він не брав на себе сміливість передбачати майбутнє прагматизму, але вважав, що, виходячи з реальності, така паралель представляється справедливою як з історичної, так і з філософської точки зору.

Справді, він не помилився. Сьогодні відбувається повсюдне відродження прагматизму. Він не лише відроджується, його поширення стає глобальним. Дедалі

більш чітка орієнтація сучасної прагматичної теорії на концепції класичного прагматизму показує, які значущі наслідки для філософської думки вони мають і можуть ще мати. Прагматичні методи і концепції розробляються не тільки у філософії. Майже в усіх сферах людської діяльності ідеї прагматизму знаходять використання. Посилання на прагматичні принципи трапляються як у філософських творах, так і в дослідженнях з літературознавства, соціології, теорії права та етнографії. Сучасні дослідники, розвиваючи ідеї класичного прагматизму, розробляють свої версії цього методу в дискусіях про расові, гендерні і політичні проблеми.

У процесі повернення і відродження прагматизму, як і на самому початку його існування, не спостерігається єдності думок і поглядів. Як і раніше, в межах його концепцій, під його “місткою парасолькою” [6, vii], різноманітно поєднуються і переплітаються нові і традиційні напрями. З'являються філософські школи, в яких вічні питання Сфінкса розробляються з позицій, релевантних для прагматичного мислення XXI ст.

В Європі в останній чверті XX ст. особливо значного поширення набули ідеї прагматизму, пов'язані з проблемами пошуку істини у сфері політичного мислення і соціальної філософії. Ранні прагматисти були гуманістами. Вони прагнули знайти істини, корисні людині, даючи їй відчуття комфорту і задоволення від можливості використовувати їх в особистих і суспільних цілях. В їхньому уявленні у мінливому світі соціальне середовище теж характеризується мінливістю і пластичністю. Відповідно до цього переконання вони брали активну участь у суспільному житті і ретельно аналізували його реалії, оскільки вважали, що людська діяльність і філософська думка можуть сприяти поліпшенню соціального клімату. Наприкінці XX ст. ця теза дала імпульс дискусіям і в Європі, Канаді і США щодо можливого напрямку розвитку і структури демократії. Як і в часи появи прагматизму і відповідно до його тези про те, що істина в усіх своїх проявах неминуче несе на собі відбиток особи її творця, у сучасних філософських дискусіях немає єдиного напрямку в розвитку і застосуванні його ідей. Вплив класичного прагматизму виявляється в працях Х.Патнама, Р.Порті, Ю.Габермаса, Ч.Місак, З.Таулміна, кожний з яких пропонує свою інтерпретацію прагматизму в контексті XXI ст. Принципові концепції побудови основ сучасного деліберативного демократичного суспільства стали одним із головних напрямів філософських рефлексій і гарячих дискусій. Різка критика була спрямована проти філософії Ю.Габермаса [7], теорія якого складається із суперечливого поєднання ідей соціології, марксизму і американського прагматизму. Його теоретична система будується на можливості розумного поєднання ідей емансипації і раціональної критичної комунікації. Він бачив ці можливості у сучасних політичних інститутах і в людській здатності міркувати, обговорювати (*deliberate*) і ґрунтуватися на раціональних інтересах. Головна теза його теорії про значущість діалогу й обміну думками в демократичному суспільстві і стала предметом дискусій. Полеміка концентрується на визначенні критеріїв і підстав, достатніх і необхідних для здійснення співпраці і взаєморозуміння в деліберативній демократії. Теорія Габермаса виходить із традиційного розуміння демократії, в якому, на думку Ч.Місак, не представлені всі умови, необхідні для існування деліберативного демократичного суспільства. Місак запропонувала переконливі аргументи, які доводять, що така демократія повинна ґрунтуватися не так на типових для демократії моральних принципах (ідеалах чесності, рівності, взаємоповажливості), як на істинних фактах, доведених переконаннями, які неможливо спростувати або змінити незалежно від кількості та якості дискусій або досліджень [8, 94]. Ці міркування ґрунтуються на теорії пізнання Пірсу, в якій перевірка й узгодження індивідуальних переконань з найнадійнішими доказами і свідцтвами є пізнавальним процесом, що продовжується (*on-going*). По суті, це є соціальний процес, який вимагає участі “співтовариства

дослідників (a community inquirers) [8, 192]. На перший погляд, можна знайти схожість у концепціях Ю.Габермаса і Ч.Місак. Відмінність полягає у тому, як в них визначається початкова умова демократії. Згідно з Габермасом [7, 58], демократія, тобто рівноправний стан учасників демократичного процесу, є необхідною передумовою для будь-якого різновиду комунікації, оскільки сама комунікація припускає і вимагає, щоб комуніканти координували і погоджували свої плани і дії, оцінюючи їх у межах міжсуб'єктного розуміння їхньої цінності. Місак вважає [8, 12], що прагматичне обґрунтування деліберативної демократії не припускає попередньої моральної згоди з низки цінностей. Для підтвердження політичних і моральних тверджень докази слід шукати в процесі пізнання. Продуктивна (proper) комунікація, твердить Габермас [9], є з необхідності нестратегічною. Вона спрямована на продуманий консенсус між рівно переконливими учасниками, і не може включати маніпулювання і підтасовування фактів. Радикально антидемократична дискусія породжує, в термінах Габермаса, суперечність у діях. У відповідь на умову “неминучих передумов” дискурсу Місак вважає [10], що прагматист може займати середнє положення між твердженням про те, що демократичні переконання є необхідною передумовою будь-якої комунікації і припущенням, що ліберальні цінності можна зраховувати до структури політичної дискусії (deliberation). До цієї полеміки приєдналася і католицька церква. На початку 2007 р. у бесіді з Ю.Габермасом [11] Папа Бенедикт XVI, розмірковуючи над глибинним значенням поняття “любов”, закликав до кооперації, толерантності і пошуку способів розв'язання конфліктів у різних моделях комунікації.

Впродовж всієї історії прагматизму його ідеї про плюралізм, неоднаковість і різноманітність світу плідно використовуються в дослідженнях проблем, пов'язаних з розмежуванням за расовою, гендерною або класовою ознакою. У сучасних дослідженнях висловлюється ідея про те, що філософія прагматизму багато в чому зобов'язана як своїм розвитком, так і своїм відродженням інтересу, який його ідеї являють для фемінізму. Час виникнення прагматизму був часом, коли перше покоління американських жінок почало одержувати освіту в коледжах і брати участь у різноманітних наукових і ненаукових дискусіях з усіх аспектів знання і практичного досвіду. У своїй більшості вони не були професійними філософами, але результати їхньої практичної роботи мали великий вплив на формування філософських поглядів ранніх прагматистів. Дьюї, наприклад, вів широке листування з колегами педагогами-жінками, чий досвід і ідеї використовувалися для проведення експериментів в його Лабораторії Школи. Для жінок ХХ століття [12] ідеї прагматизму були не лише способом залучення до суспільного життя, а й можливістю радикально змінити ті культурні і соціальні структури, які їх принижували і пригнічували. Вони не вважали філософію інтелектуальною грою, суть якої полягає в тонкості логічного аналізу. Для них філософські методи були і лишаються засобом, а не кінцевою метою [13, 267]. Ідея плюралізму, яка є кардинальною рисою світогляду прагматизму, давала концептуальну основу для критики системи, в якій створені умови, що дають можливість перетворювати “іншого” внаслідок його відмінності на об'єкт домінування, страхання і придушення. Сучасні філософи-феміністи, нерідко випробовуючи на особистому досвіді маргінальність, обмеженість і уразливість своєї жіночої, професійної і цивільної гідності, схильні активно боротися проти несправедливої ієрархії, створюваної расизмом, класизмом (classism) [13, 236] і сексизмом.

Багато з нових прагматичних теорій значно відрізняються від первинних. Але, як і на ранній стадії розвитку прагматизму, оптимізм, заклик до дії і віра в те, що майбутнє можна змінити і поліпшити зусиллями людини, продовжують привертати і сприяти розвитку людської думки. Філософія прагматизму перестала бути виключно американським феноменом. Вона є багатим джерелом ідей, її спадщина

використовується і розвивається в усьому сучасному світі. Концепції прагматизму сфокусовані на трансформації культури. Вони передбачають формування нового типу демократичної культури, в якій демократія розуміється не лише в політичному значенні, як спосіб організації політичної структури суспільства, а й як спосіб життя.

Внаслідок створення Європейського Союзу в країнах Центральної та Східної Європи настійно відчувається необхідність орієнтуватися на концепції прагматизму як у теоретичних міркуваннях, так і в практичній діяльності. Демократичні і культурні перетворення, що відбуваються в них, вимагають обережних, компромісних рішень. Ухвалювати такі рішення краще за все, виходячи із світогляду прагматизму і його концепцій, спрямованих на пошук компромісу, злагоди і взаєморозуміння. Століття прагматизму було відзначено академічними дискусіями і численними публікаціями. Інтерес до прагматизму постійно зростає в усьому світі. У багатьох країнах проводяться міжнародні конференції і форуми. У 2000 р. на першому центральноєвропейському Прагматичному Форумі в Братиславі [14] обговорювалися проблеми взаємодії культур у світлі прагматичного світогляду. Аналогічні прагматичні форуми відбулися в Румунії (2002) і в Польщі (1999). У Швеції створений Транснаціональний Комітет “За мир і Дослідження Майбутнього”. Діяльність Комітету проходить у контексті прагматичного розуміння світу і людського суспільства в ньому. У роботі центральноєвропейського Прагматичного Форуму беруть участь Словаччина, Польща, Угорщина, Фінляндія, Росія, Чеська Республіка, Німеччина, Іспанія, а також США і Південна Африка. Україна поки що не бере участі в таких подіях.

Предметом дискусій була можливість адаптувати прагматизм до різних інтелектуальних і культурних контекстів, а також питання про те, чи є місце прагматизму в сучасній європейській культурі. Хоча ідеї прагматизму одержали міжнародне звучання, значення і визнання, вони все ще асоціюються з американським світоглядом. Тому під час Форуму розмірковували про те, наскільки сумісні концепції прагматизму з європейськими культурними традиціями і сучасними умовами. Багато проблем міжкультурного і міжетнічного характеру, властивих американському суспільству, останнім часом виникло також і в європейській дійсності. У вирішенні подібних проблем методи прагматизму можуть бути корисними. Дискусії і комунікація важливі для пояснення змісту прагматизму, а також для того, щоб визначити його місце і форми в європейській інтелектуальній традиції. Результати таких дискусій у форматі філософських категорій “загальне//особливе//одиничне” мають неоціненне значення для розуміння культурної ідентичності різних країн цієї частини світу.

У міжнародний прагматичний рух залучені країни Азії і Південної Америки, він набув справді глобальних масштабів. Однією з тез прагматизму є твердження про те, що істина спочатку є швидше суб'єктивною, ніж об'єктивною. Вона стає соціальною в процесі комунікації, діалогу, обговорення і компромісу, вона не може перебувати зовні людського досвіду. Підтвердженням і перевіркою істини є її гуманістична корисність, а не її правда. Оскільки те, що добре і корисно одній людині, може бути шкідливо і згубно для іншої, прагматизм наполягає на відвертості до різного розуміння світу і, відповідно, терпимості до різних традицій, способів поведінки і дії. Звідси розвивається концепція прагматизму вирішувати конфлікти і суперечки не шляхом зіткнень і ненависті, а в процесі дискусій і пошуку згоди.

Серед сучасних філософських традицій класичний прагматизм чимало філософів розглядають як старомодну, наївну теорію. Проте прагматична філософія, хоч би як до неї ставитися, багато в чому сприяла створенню методів пізнання, характерних для сучасної науки, що самокоректуються. На ідеях і концепціях прагматизму були створені нові підходи до розуміння і вивчення людини, її ролі в суспільному розвитку й особовому становленні. Саме прагматичний метод навчає діяти, а не міркувати

даремно. Заклик прагматизму до дії порушує тепличні умови традиційної європейської філософської рефлексії. Філософія “здорового глузду”, яка проходить червоною ниткою крізь усі концепції прагматизму, зіштовхує філософську теорію з активною практикою життя, її недосконалістю, несподіваними поворотами і конфліктами. Завдяки прагматизму людина одержує надійні критерії, на які вона орієнтується при спробі зрозуміти вічну проблему філософії, а саме – що є істина? Прагматична максима – істина перевіряється результатами успішної дії – є стимулом і мотивацією активної життєвої позиції. У концепціях прагматизму не міститься ніяких упереджень, вони відкриті будь-яким гіпотезам і аргументам. А головна ідея прагматичної теорії – установка на зняття конфлікту, пошук компромісів, ухвалення практично здійсненних, зважених рішень – як найкраще відповідає гуманістичним прагненням сучасної епохи.

Заклик прагматизму актуальний і сьогодні. Прагматизм став невід’ємною частиною практики сучасного інтелектуального життя і, в світлі цього, більш прагматичне виправдання прагматизму важко уявити.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Pierce C.S.* Fixation Belief, How to Make Our Ideas Clear // *Popular Science Monthly*, 1877–78.
2. *Murphey M.G.* Towards an Historical History of American Philosophy // *Transactions Ch.S.Pierce Society*. – Buffalo, 1977. – Vol. 15, № 1.
3. *Schiller F.C.S.* Must Philosophers Disagree? – N.-Y., 1934.
4. *Schiller F.C.S.* Riddles of the Sphinx. – London, 1891.
5. *James.* Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking.
6. *Kenneth Winetroun.* F.C.S. Schiller and Dimentions Pragmatism. – Ohio, 1967.
7. *Habermas.* On Pragmatics Communication. – N.-Y., 1992
8. *Ch. Misak.* Pragmatism and Deliverative Democracy // *Journal of Speculative Philosophy*. – 2004. – № 18
9. *Habermas J.* Between Facts and Norms. – MIT Press, 1996.
10. *Misak Ch.* Truth, Politics, Morality: Pragmatism and Deliberation. – London, 2000.
11. *Habermas.* The Dialectics of Secularisation. – N.-Y., 2007.
12. *Judy Whipps.* Jane Adams’s Social Thought as a Model for a Pragmatist-Feminist Communitarianism // *Hypatia*. – 2004. – Vol. 19, № 3.
13. *Charlene Haddock Siegfried.* Pragmatism and Feminism: Revealing Social Fabric. – Chicago, 1996.
14. Pragmatism and Values, First Central European Pragmatist Forum. – Bratislava, 2004. – May 29 – June 1.